

פרקים ב'-ג' - נסיונותיו של קהלת (3) ושירת העתים

הרב אלחנן סמט

לאחר שעמדנו בהרחבה על הנסיונות השונים של קהלת, נעמוד על המבנה שלהם. ראשית נמנה את הנסיונות:

1. קהלת בודק את יתרון החכמה הפילוסופית על פני הסכלות, והמסקנה היא שהחכמה נותנת רק צער.
2. חיי שתיית יין, שמחה והוללות - גם לגביהם המסקנה היא שלילית.
3. מיזוג של שני הדברים הקודמים - לא כתובה מסקנה.
4. הגדלת הרכוש וחיי מותרות - ישנה מסקנה חיובית בהתחלה, ופתאום ללא כל הסבר ישנו מעבר למסקנה שלילית. בשיעור הקודם אמרנו שההנמקה למעבר זה באה לאחר הנסיון החמישי.
5. הבחנה בין חכמה מעשית לסכלות - שוב ישנה מסקנה חיובית, ושוב אותה התפנית. במקרה הזה התפנית מוסברת על ידי אימת המוות והחידלון, שמונעת את הממשות בתירון החכמה.

בפסוקים הבאים קהלת מסכם את נסיון העושר [ב, יח-כג]:

(יח) וְשָׁנְאֵתִי אֲנִי אֶת כָּל עֲמָלִי שֶׁאֲנִי עֹמֵל תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ שֶׁאֲנִיחֶנּוּ לְאָדָם שִׁיִּהְיֶה אַחֲרָי: (יט) וּמִי יִדְרֶה הַחֶכֶם יִהְיֶה אוֹ סֶכֶל וְיִשְׁלַט בְּכָל עֲמָלִי שֶׁעֲמַלְתִּי וְשֶׁחֲכַמְתִּי תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ גַּם זֶה הֶבֶל: (כ) וְסִבּוֹתַי אֲנִי לִיֵּאֵשׁ אֶת לְבִי עַל כָּל הָעֵמֶל שֶׁעֲמַלְתִּי תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ: (כא) כִּי יֵשׁ אָדָם שֶׁעֲמָלוֹ בְּחֶקְמָה וּבְדַעַת וּבְכִשְׁרוֹן וּלְאָדָם שֶׁלֹּא עֲמַל בּוֹ יִתְּנֶנּוּ חֶלְקוֹ גַּם זֶה הֶבֶל וְרָעָה רַבָּה: (כב) כִּי מָה הָיָה לְאָדָם בְּכָל עֲמָלוֹ וּבְרַעְיוֹן לְבוֹ שֶׁהוּא עֹמֵל תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ: (כג) כִּי כָל יָמָיו מְכַאֲבִים וְכַעַס עֲנִינּוֹ גַּם בְּלִילָה לֹא שָׁכַב לְבוֹ גַּם זֶה הֶבֶל הוּא:

יכול להיות שכל ההשקעה של האדם תרד לטמיון, ולכן הכל הבל. בפסוק כ"א קהלת מתמודד עם האפשרות שהבן שיבוא אחרי האדם יהיה חכם וירחיב את נכסי אביו. קהלת אומר שגם אם היורש הוא חכם, בכל זאת אין שום הגיון בזה שאדם יעמול בשביל שבנו יהנה. מדוע שאדם יבזבז את חייו בשביל מישהו שלא עמל בשבילו? בשיעור הקודם ראינו כמה ייחודית תפיסתו של קהלת בנקודה זו. כעת יש להבין מדוע קהלת לא אמר את הדברים הללו במקומם לאחר הנסיון הרביעי. מבחינה ספרותית זו תחבולה מובנת, כדי שהקורא יישאר מתוח, אך אנו מחפשים את ההסבר הענייני לדחיה זו. שאלה זו היא חשובה להבנת הפרק באופן פרטי, ו להבנת רעיונותיו של קהלת באופן כללי. נחدد את השאלה - מדוע רק אחרי הנסיון החמישי קהלת מבין שהמוות מבטל את המשמעות של מעשי האדם?

התשובה היא שבנסיון הרביעי קהלת התנסה בכסף, ואילו בנסיון החמישי הוא התנסה בחכמה המעשית. החכמה הולכת לאיבוד עם בעליה באותו הרגע שהוא מת, אך הנכסים ממשיכים את קיומם אחרי מות האדם. אדם שצבר חכמה, וחי כך את חייו - ברגע שנפסקו חייו משמעות חכמתו בטלה למפרע. לעומת זאת העושר והנכסים נשארים גם אחרי מותו.

אם בנסיון הרביעי קהלת היה מציג את מסקנתו הסופית, יכול היה הקורא להתקומם ולומר שגם אם האדם מת - הנכסים ממשיכים אותו. לא ניתן לומר שהרכוש הוא הבל, מכיוון שהוא איננו חולף. רק

בנסיון החמישי, כאשר קהלת אומר שהחכם מת יחד עם הכסיל אנחנו מתחילים להבין את הנקודה של המוות. כעת קהלת חוזר לנקודה קשה הרבה יותר - הנסיון הרביעי. לא רק שהחכמה חסרת ערך לאחר מות האדם, אלא גם נכסי האדם חסרי ערך. שהרי אמנם הם ממשיכים להתקיים - אך לא האדם עצמו נהנה מהם, אלא אדם אחר.

אדם שרגיל לחשיבה חיובית לא מבין את דברי קהלת. שהרי כל אדם רוצה לדאוג לילדיו, וחפץ בכך שהם יהנו מפירות רכוש. מכיוון שקשה להזדהות עם טענת קהלת, הוא מתחיל דווקא מהנסיון החמישי שעל מסקנתו אין חולק, כדי להגיע לבסוף להסבר הנסיון הרביעי.

בפסוקים כ"ב ו"ג קהלת מדגיש נקודה נוספת בהבל הרכוש. עד שהאדם זוכה לראות נחת בעמלו, הוא עובר צער וייסורים רבים. אמנם בסוף הוא יכול לשמוח, אך לא בטוח שהצער היה שווה את השמחה הזו. זו השאלה שמעלה קהלת. השמחה היא אמנם דבר חיובי, אך כמה צער ומכאובים האדם צריך לעבור בשביל אותה השמחה?

כעת קהלת מציג את מסקנתו הסופית:

(כד) אִין טוֹב בְּאָדָם שְׂיֵאכֹל וְשָׂתָה וְהִרְאָה אֶת נַפְשׁוֹ טוֹב בְּעֵמְלוֹ גַּם זֶה רְאִיתִי אֲנִי כִּי מִיֵּד הָאֱלֹהִים הִיא: (כה) כִּי מִי יֵאכֹל וּמִי יִחַוֵּשׁ חֵוֹץ מִמֶּנִּי: (כו) כִּי לְאָדָם שְׂטוֹב לְפָנָיו נָתַן חֶקְמָה וְדַעַת וְשִׂמְחָה וְלַחֹטֵא נָתַן עֲנָן לְאֶסּוֹף וְלִכְנוֹס לְתֵת לְטוֹב לְפָנָיו הָאֱלֹהִים גַּם זֶה הִבֵּל וְרַעוּת רִוַח:

קהלת אומר שהאדם צריך לעמול, אך לעשות זאת במידה. לשים לב שעמלו לא מלווה בכעס, אלא בשמחה, אכילה ושתייה. כלומר, עליו לעמול כך שהוא יוכל להינות מהעמל תוך כדי העמל, ולא רק אחריו. אך קהלת מדגיש שרק מעט אנשים זוכים להנות מעמלם, המציאות היא שלא כולם זוכים לזה.

בפסוק כ"ו קהלת חוזר לנסיון השלישי, שאת מסקנתו הוא טרם נימק: "כִּי לְאָדָם שְׂטוֹב לְפָנָיו נָתַן חֶקְמָה וְדַעַת וְשִׂמְחָה" [כז] - הדעת כנגד הנסיון הראשון, והשמחה כנגד הנסיון השני, כאשר הנסיון השלישי הוא המיזוג ביניהם. "וְלַחֹטֵא נָתַן עֲנָן לְאֶסּוֹף וְלִכְנוֹס לְתֵת לְטוֹב לְפָנָיו הָאֱלֹהִים" - כלומר החוטא עמל כדי שמי שטוב לפני האלוקים יהנה מעמלו. מפה תבוא הפרנסה של אותו אחד שרוצה לשלב בחייו שמחה וחכמה.

הגמרא מספרת סיפור על ריש לקיש שניצל ממוות על ידי עם שהיו אוכלי אדם. לאחר שחייו ניתנתו לו במתנה מחדש, הוא היה עוסק באכילה ושתייה. התוספות מעירים שמדובר על התקופה שלפני שחזר למוטב. כך אומרת הגמרא [גיטין מז, א]:

אמרה ליה ברתייה: לא בעית מידי למזגא עליה? אמר לה: בתי, כריסי כרי. כי נח נפשיה שבק קבא דמוריקא, קרא אנפשיה: ועזבו לאחרים חילם.

ביתו של ריש לקיש דאגה לכך שיהיה לו משהו להישען עליו, והוא ענה שהוא לא זקוק לאמצעים חיצוניים. לאחר שהוא מת הוא השאיר לביתו אחריו קב של גידול חקלאי די יקר. הגמרא אומרת שריש לקיש הצטער על הירושה המועטה הזו, וקרא על עצמו את הפסוק בתהלים "ועזבו לאחרים חילם" [מט, יא]. זו צורת החשיבה של קהלת, שאדם חי מהיד אל הפה ולא חושב על המחר. "אָכּוֹל וְשָׂתוּ" - אך לא מתוך ייאוש של "כִּי מָחָר נָמוֹת", אלא מכיוון שהיום האדם חי ולכן עליו להינות מהחיים. אין שום עניין לצבור נכסים בשביל אדם שיהיה אחר כך.

נעבור כעת לפרק ג':

(א) לִפְלֵ זָמַן וְעַת לְכָל חֶפְץ תַּחַת הַשָּׁמַיִם: (ב) עַת לְלֶדֶת וְעַת לָמוֹת עַת לְטַעַת וְעַת לְעֶקֶר וְעַת לְטוֹעַ: (ג) עַת לְהָרוֹג וְעַת לְרַפּוֹא עַת לְפָרוֹץ וְעַת לְכַנּוֹת: (ד) עַת לְכַכּוֹת וְעַת לְשַׁחֵק עַת סְפוֹד וְעַת רְקוֹד: (ה) עַת לְהַשְׁלִיךְ אֲבָנִים וְעַת כְּנוֹס אֲבָנִים עַת לְחַבּוֹק וְעַת לְרַחֵק מִחֶבֶק: (ו)

עַת לְבַקֵּשׁ וְעַת לְאַבֵּד עַת לְשָׁמֹר וְעַת לְהַשְׁלִיךְ: (ז) עַת לְקַרֹּעַ וְעַת לְתַפּוֹר עַת לְחַשׂוֹת וְעַת לְדַבֵּר: (ח) עַת לְאַהֲבֵי וְעַת לְשֹׂנְאֵי עַת מִלְחָמָה וְעַת שְׁלוֹם:
(ט) מִה יִתְרוֹן הָעוֹשֶׂה בְּאִשׁוֹ הוּא עֵמֶל: (י) רְאִיתִי אֶת הָעֶנְנָן אֲשֶׁר נָתַן אֱלֹהִים לְבְנֵי הָאָדָם לְעֲנוּת בּוֹ: (יא) אֶת הַכֹּל עָשָׂה יָפֵה בְּעֵתוֹ גַּם אֶת הָעֵלֶם נָתַן בְּלִבָּם מִבְּלֵי אֲשֶׁר לֹא יִמָּצָא הָאָדָם אֶת הַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר עָשָׂה הָאֱלֹהִים מֵרֵאשִׁית וְעַד סוֹף: (יב) יִדְעָתִי כִּי אֵין טוֹב בָּם כִּי אִם לְשִׁמּוֹחַ וְלַעֲשׂוֹת טוֹב בְּחַיָּיו: (יג) וְגַם כֹּל הָאָדָם שְׂיֵאכַל וְשָׂתָה וְרָאָה טוֹב בְּכֹל עֲמָלוֹ מִתַּת אֱלֹהִים הִיא:

על הרשימה הזו של 28 'עיתים' נכתבו ספרים שלמים, ומשוררים רבים השתמשו בדברי קהלת פה. נעמי שמר השתמשה בביטוי "אל נא תעקור נטוע" בשירה "על כל אלה". אך יש לברר האם ההשאלה הזו היא מוצלחת, או שמא היא שינתה את הכוונה. במבט ראשון נראה שבעוד נעמי שמר אומרת שאין לעקור נטוע, קהלת אומר "עת לעקור נטוע" - כלומר יש זמן שצריך לעקור נטוע. כלומר, יש פה הדרכה לאדם שיידע לכלכל את ענייניו, מכיוון שיש זמן לכל. זו הדרכה חינוכית וערכית, שאדם צריך לדעת שבחיייו יש זמנים נכונים לכל דבר. יש זמן לדבר החיובי, וגם לדבר השלילי. אך ההסבר הזה לשירת העתים איננו פשוטו של מקרא. פשוטו של מקרא הינו נסיון להבין את המילים בהקשר שבו הם נאמרו. מהבחינה הזו נראה שאין פה רשימת הדרכות, וכך אומר האבן עזרא [א]:

אנשי שקול הדעת יפרשו אלה העתים שהם סמוכות לבן אדם כי חייב אדם לעשות כל דבר בעתו ותחלת העתים וסופם ישחיתו פירושם האחד עת ללדת ועת למות ואחרון את הכל עשה יפה בעתו... והנכון שיש לכל חפץ תחת השמים עת וזמן כי בהשחת המתכונת המולידה ימות הילוד ותתחדש מתכונת תעשירנו והפך העושר כי עתים קצובים הם ובבא העת יתנועע אדם לאשר הוא מוכן לו ותהיין תנועותיו כתנועת הצלם (=בובה) כענין "אך בצלם יתהלך איש" ואם כן "אך הבל יהמיון" [תהלים לט, ז].

מכיוון שהאדם נולד ומת בעל כרחו, לא ניתן לומר שיש פה הדרכה של קהלת כיצד לחיות. כמו כן האמור בפסוק י"א: "את הכל עשה יפה בעתו", מראה שהעיתים לא תלויים באדם אלא בקב"ה. השיר הזה הוא לא הדרכה לאדם, אלא הוא שיר של מצוקת האדם החי במחזוריות שאיננה תלויה בו, ואין ביכולתו להשפיע עליה. האדם מתהלך כבובה בתיאטרון בובות. דברים אלו הולמים היטב את מה שאמרנו עד עתה.

כאשר נבדוק את רשימת העתים, נראה שהמוטיב המרכזי שלהם הוא המחזוריות של קיום וחידולן בכמה משורים שונים. האדם כמו בתיאטרון בובות מולך מהקיום בעל כרחו, אל החידולן בעל כרחו. "עת ללדת" - האדם נכנס למעגל החיים בעל כרחו, "ועת למות" - האדם מת בעל כרחו. בפרק א' קהלת מתחיל את הדיון באדם דווקא מהטבע. לאחר שהוא דן במחזוריות שבטבע, הוא אומר שהאדם איננו שונה. אותו הדבר פה, קהלת אומר שכמו שלאדם יש עת להתקיים ועת לחדול, כך גם לצמח יש עת לטעת ועת לעקור נטוע. לא רק בחיי האדם, אלא גם בחיי קרוביו - "עת לבכות" ו"עת לספוד" על המתים, "עת לשחוק" ו"עת לרקוד" - על החיים. החיים מתנועע בין העתים הללו במחזוריות חסרת פשר, ולכן קהלת שואל: "מה יתרון העושה באִשׁוֹ הוּא עֵמֶל" [ט].

אם נחזור להשאלת הביטוי "אל נא תעקור נטוע", נראה שנעמי שמר צודקת מאוד. בכל העיתים הללו ישנו קוטב חיובי ושלילי. הקוטב החיובי זה עת לטעת, והשלילי הוא עקירת הנטוע. קהלת מתלונן על כך שהקוטב החיובי קוטע את הקוטב החיובי. לכן קריאתה של נעמי שמר שלא לעקור את הנטוע היא צודקת מאוד. אלא שקהלת מקונן על כך שהבחירה הזו היא לא בידי האדם.